

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ

культури українського суспільства

М. В. Мельник

здобувач Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

У статті досліджено сутність правової антропології та правової культури, визначено взаємовплив цих феноменів. Сформульовані проблеми та перспективи взаємодії цих явищ правового життя. Зроблено висновок, що правова антропологія є стимулятором правової культури суспільства.

Ключові слова: правова антропологія, правова культура, антропологічний принцип, правова держава, громадянське суспільство.

В статье исследована сущность антропологии права и правовой культуры, определено взаимовлияние этих феноменов. Сформулированы проблемы и перспективы взаимодействия данных явлений правовой жизни. Сделан вывод, что правовая антропология является стимулятором правовой культуры общества.

Ключевые слова: антропология права, правовая культура, антропологический принцип, правовое государство, гражданское общество.

The article examines the nature of legal anthropology and legal culture, defined interplay of these phenomena. Formulated Problems and Prospects interaction of the phenomena of legal life. It was concluded that legal anthropology is a stimulant legal culture.

Keywords: legal anthropology, legal culture, anthropological principle, state law, civil society.

Сучасні прискорені глобалізаційні процеси істотно змінюють правові доктрини, формують нові підходи до праворозуміння та правотворчості. Однак, незважаючи на численні наукові дискусії, досі не знайдено однозначної відповіді на «вічне» питання: «Що ж таке право?». На думку більшості дослідників, потрібен інший, відмінний від загальноновизнаного юридичного позитивізму, підхід до його дослідження та усвідомлення сутнісних основ цього явища. На наш погляд, цей підхід повинен розглядати право крізь призму таких базових елементів, як права антропологія та права культура.

Проте слід констатувати, що на сьогодні питання антропологічного виміру правової культури українського суспільства недостатньо опрацьоване в науковій літературі. Як стверджує Т. Бачинський, в тому вигляді, в якому його представлено нині, антропологічний підхід до правової культури значною мірою перекликається із аксіологічним [1 с. 75]. Переважна більшість авторів розглядає дані явища відокремлено одне від одного, приділяючи їхній взаємодії один-два абзаци. На нашу думку, такий стан справ потребує негайного виправлення, тому метою нашої статті є комплексне дослідження цих феноменів, з акцентуванням уваги на взаємовпливах і «дотичних точках» обох явищ.

Питанням дослідження правової антропології в її сучасному розумінні займалися такі науковці, як О. Бандура, В. Бігун, С. Калінін, А. Ковлер, М. Козюбра, А. Кравченко, С. Максимов, С. Мор, В. Нерсесянц, Н. Новікова, П. Рабінович, Н. Рулан, А. Саїдов, М. Сімс та ін. Позитивною тенденцією в цьому напрямку є робота всеукраїнського «круглого столу» з антропології права, спільно організованого Інститутом держави і права імені В. Корецького НАН України,

юридичним факультетом Львівського національного університету імені І. Франка та Львівською лабораторією прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України та публікація статей учасників цього заходу. Його ідейним натхненником є один з найвідоміших вітчизняних правників П. Рабінович.

Вивченню проблем правової культури присвятили свої праці такі українські вчені: О. Аграновська, С. Алексеев, В. Бачинін, К. Бельська, А. Величко, В. Головченко, Г. Графський, Н. Діденко, О. Зайчук, В. Зеніна, А. Карась, Д. Керімов, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Львова, О. Лукашева, Г. Мурашин, Є. Назаренко, Н. Панов, Н. Оніщенко, Н. Осіпова, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Семітко. Серед іноземних дослідників цього питання слід виділити праці Р. Давида, К. Жоффре-Спінозі, Е. Бланкенберга, Д. Блека, Дж. Джонса, М. Фрідмана, Д. Сарторі та ін.

Розглядаючи вплив правової антропології на формування правової культури, слід погодитись із більшістю науковців, які вважають, що цілісна концепція останньої, яка повинна засновуватись на політико-філософських дослідженнях, даних конкретно-соціологічних розвідок та юридичній практиці, в Україні поки що не вироблена. У правовій літературі проблема формування правової культури аналізується переважно у прикладних цілях, зокрема при зіставленні з політичною культурою, під час розгляду рівня знання права окремими групами населення тощо. Крім того, як пише А. Кравченко, відсутні наукові розробки і щодо визначення місця антропологічного принципу права в процесі формування правової культури громадян України. Тому дослідження даної теми на сьогоднішній день є актуальною проблемою [1, с. 75].

Правова антропологія – порівняно нова дисципліна у сфері юриспруденції та філософії права. Про її місце та роль у наукових колах ще досі немає однозначної позиції. На думку одних авторів, усі сучасні дослідження у цій галузі цілком входять в рамки загальної теорії права. Інші фахівці вважають, що антропологія права повністю «належить» філософії і, зокрема, філософії права.

Якщо поняття «правова культура» достатньо усталене, то щодо термінологічного визначення правової антропології є певне різноманіття. В науковій літературі можна побачити такі інтерпретації цієї галузі знань, які близькі за своїм значенням: «антропологія права», «юридична антропологія», «правова антропологія», «етнологічна юриспруденція», «правове людинознавство», «юридична чи правова етнологія» або «юридична чи правова етнографія» [2, с. 17]. Нами підтримується позиція щодо означення даної дисципліни як «правової антропології», яка знайшла своє відображення і в переліку напрямів досліджень, визначених паспортом спеціальності 12.00.12 – «Філософія права».

У контексті проблеми нашого дослідження, необхідно зазначити, що теорія правової антропології перебуває на стадії формування. На сьогоднішній день вона має порівняно невеликий понятійний апарат. Окремі науковці, зокрема Ю. Штурцев, вважають, що нині антропологія права не має чітко сформованої та завершеної (тобто такої, що має взаємозалежні, взаємозумовлені і погоджені між собою закономірності) теорії, яка б допомогла створити певну цілісну «картину» антропоправового розуміння права [3, с. 197]. Останнє твердження, на наш погляд, не витримує жодної критики, і однією з цілей даного дослідження є спростування подібних точок зору.

Свідченням утвердження правової антропології як науки та навчальної дисци-

пліни є зростання кількості захищених дисертацій, опублікованих досліджень, діяльність установ і організацій з правової антропології, формування власних наукових шкіл, напрямків і традицій, її введення як навчальну дисципліну в навчальну програму підготовки правників. Тому, як бачимо, наукові розвідки в цьому напрямку, зокрема розкриття кола питань, які входять до предмета вивчення даної науки, а також дослідження її впливу на процес формування правової культури громадян є не менш актуальними для сьогодення.

Дослідник В. Бігун пропонує два визначення правової антропології, чітко структуруючи її на дві частини: 1) багатодисциплінарна сфера знань про взаємовідношення людини та права; 2) розвинутий історично, під впливом багатьох дисциплін, комплексний міждисциплінарний, багатифункціональний науково-практичний напрям дослідження (та навчальна дисципліна) філософсько-антропологічних й етнічних (етнологічних, етнографічних) питань співвідношення людини та права, втілений у двох фундаментальних напрямках – філософсько-правовій антропології і правовій етнології, які виявляються у підходах до бачення людини як цілісного феномену в її одиничному та множинному проявах, при яких увага акцентується на людському вимірі й гуманістичній природі права (та правового) різноманітних суспільств і культур, таким чином сприяючи їх пізнанню, порівнянню, концептуалізації, вирішенню актуальних проблем й осмисленню місця феноменів людини та права в світі [2, с. 16].

На нашу думку, слід погодитись із Д. Гудимою в тому, що обидві дефініції потребують вдосконалення, оскільки містять логічні помилки, серед яких «надто широке визначення», («багатодисциплінарна сфера знань про взаємовідношення людини і права») та «визначення невідомо»

мого через невідоме», що виявляється у використанні в дефініції невизначених чітко понять («взаємовідношення людини і права», «співвідношення людини та права», «людський вимір права», «гуманістична природа права») [4, с. 21].

У своєму монографічному дослідженні А. Кравченко підсумовує, що антропологічний вимір присутній у всіх складових філософії права. Тому її слід розглядати як вчення: а) про граничні підстави права як одного із способів людського буття; б) про право в житті людей, у людському бутті, покликане дати світоглядне пояснення права, його сенсу та призначення, обґрунтувати право з точки зору сучасного людського буття та наявної в ньому системи цінностей; в) що вивчає смисл права, його сутність і поняття, засади та місце у світі, його цінності та значущість, роль у житті людини, суспільства й держави, долях народів і людства; г) про сенс права, тобто про те, які універсальні причини його породили й заради яких універсальних цілей людина встановлює право; г) покликане пояснити підвалини права, що кореняться в глибинах культури, тобто в широкому значенні – пізнати людину завдяки розумінню права [1, с. 9].

Правовою культурою охоплюється весь правовий комплекс, що включає всі моменти правової форми суспільного життя, специфічний спосіб людського буття в правовій сфері: засоби правового регулювання суспільних відносин, форми взаємодії їхніх суб'єктів, їх соціально-психологічне ставлення до явищ правового порядку.

В. Нерсисянц правову культуру умовно називав «другою природою» («другою натурою»). Але вона – не прибудова до базової «першої природи», а культурна трансформація, культуризація та культивування усієї (єдиної) природи окремих людей і народів [5, с. 119]. В свою

чергу, Н. Оніщенко зазначає, що правова культура – це загальний стан «юридичних справ» у суспільстві, тобто стан розвитку законодавства, робота суду, всіх правоохоронних органів, правосвідомість населення країни, що виражає рівень розвитку права, його місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей, їх реалізацію на практиці, здійснення вимог верховенства права [6, с. 289]. На наш погляд, таке визначення – надто широке, адже «юридичні справи у суспільстві» – це не що інше, як правове життя, в якому правова культура є лише одним із елементів.

У наукових джерелах стосовно питань про сутність правової культури, механізмів її формування та місце правової антропології в цьому процесі також немає єдиної позиції. Так, А. Карась з цього приводу пише, що аналіз правової культури як цілісного феномену останніми роками здійснюється в основному на основі антропологічного, соціологічного і філософського підходів. Кожен з них має свої переваги і недоліки. Так, у рамках антропології правова культура розглядається у найбільш широкому сенсі, тобто як прояв найрізноманітніших сфер правового життя. Незважаючи на широту підходу, використовуючи даний метод, дослідники здійснюють лише підрахунок результатів правових проявів. За рамками дослідження залишаються характеристики правових цінностей, без яких неможливий об'єктивний аналіз правової культури [7, с. 87].

В той же час, Д. Пріма виходить з того, що з позицій антропологічного підходу культура в цілому розуміється як сукупність благ, створених людиною, на відміну від природних. Соціологічний аналіз дозволяє трактувати означене поняття як компонент суспільного життя у вигляді сукупності духовних цінностей. З філософського погляду культура розглядається

ся як певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що історично склалися [8]. За Т. Бачинським, антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що нею охоплюється все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи. Інші науковці називають антропологічний підхід особистісно-творчим, який передбачає «вираження людської природи, міри людського в людині, властивостей та якостей особистості» [7; 9]. Конкретизуючи виокремлені позиції, слід відзначити, що перевагою антропологічного підходу є глибина аналізу культури як прояву різноманітних сфер людського життя.

Згідно з поглядами Г. Клімової, антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що культура включає все, що створено людиною, та характеризує історичність її буття в світі. Виходячи з цього широкого розуміння культури, в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури, зокрема її трактування як системи матеріалізованих та ідеалізованих елементів, що належать до сфери дії права, та їх відбиття у свідомості і поведінці людей. Дана концепція розробляється в працях Р. Могилевського, К. Моралева, В. Орехова та ін. [1; 6; 10].

Однак така широта трактування зумовлює і серйозні недоліки, оскільки означений підхід здебільшого орієнтований на «сумарну», механічну фіксацію результатів людської діяльності, характеристика яких як цінності не дозволяє однак сформулювати чіткі критерії того, що слід вважати цінностями, тобто фактично виокремити правові цінності, без яких неможливо зрозуміти правову культуру. У контексті вищезазначеного, погоджуючись із думками Л. Ніколаєвої та Д. Пріми, цілком правомірно припустити, що, попри позитивну роль у процесі розвитку ціннісних уявлень про

культуру, антропологічний підхід необхідно доповнити іншими способами аналізу досліджуваного явища. По-перше, – це усвідомлення культури як процесу творчої діяльності; по-друге, – як специфічного способу людської праці. Тобто очевидним є діяльнісне трактування цього явища, хоча у першому випадку культура аналізується крізь процеси духовного виробництва, функціонування й удосконалення людини, а прибічники другої інтерпретації пропонують загальну модель культури як універсальної властивості суспільного життя [8; 10]. Також присутнє тяжіння особистісного плану аналізу культури до аксіологічного підходу як першозначущого у сфері ідеології й гуманістики.

Незважаючи на наявність вищевикладених позицій, нами підтримується думка, що в основу формування правової культури повинен закладатись все ж таки антропологічний принцип, оскільки вона є барометром суспільного життя і під цим поняттям розуміється відношення конкретної людини до права, правової системи, засноване на особистих переконаннях, цінностях, ідеалах. Із точки зору низки авторів (В. Онопенко, А. Ликас, В. Бурмістрова), правова культура є специфічним способом спілкування та співпраці суб'єктів політичного й правового життя суспільства, що виражене в різноманітних формах правомірної поведінки та свідомості, заснованих на вільному виборі гарантованих законами правових засобів досягнення поставленої мети. З нашої точки зору, саме від того, чи в основу даних процесів закладено антропологічний принцип, залежить якість правової культури і, зрештою, всього правового життя суспільства.

Антропологізм правової культури якраз і проявляється в тому, що правова культура окремої особи дозволяє досягнути синтез суб'єктивного розуміння пра-

ва, притаманного кожному, та об'єктивного права, існуючого поза волею окремо взятого індивіда. О. Лукашов вважає, що правова культура являє собою певну міру знання законодавства, поваги до законів, уміння їх правильно розуміти і застосувати в точній відповідності до тих завдань, для вирішення яких вони були створені. С. Алексєєв розглядав правову культуру як ступінь знайомства людей із правом, його розуміння, що забезпечує обов'язковість дотримання всіма особами правових вимог. Ю. Тодика справедливо відзначив, що становлення України як правової, демократичної, соціальної держави передбачає високий рівень правової культури громадян, соціальних груп, усього суспільства [6; 9; 11].

Якість правової культури суспільства, соціальних груп, індивіда здійснює суттєвий вплив на весь спектр державно-правових процесів у країні. Тому формування демократичних основ українського суспільства на сучасному етапі безпосередньо пов'язане з процесом розвитку, динаміки правової культури, можливістю застосування сучасних європейських норм і стандартів. Більшість досягнень останніх років у правовій сфері пов'язана із висуненням ідеї прав людини як основної в правовому розвитку. Вона стала визначальною рисою західної традиції права, використовуючи стан євроцентризму на правовій карті світу, права людини не тільки посіли центральне місце в міжнародному праві, а й почали підміняти ідею права як таку. Але провідна роль прав людини, на жаль, не забезпечує ефективного впливу права на громадське життя, на свідомість і волю людей, їхню поведінку. Зафіксована криза західної традиції права змушує звернутись до питань різноманіття існуючого правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світі постає проблема не тільки прав, а

й обов'язків людини. Тут розкриваються можливості юридичної антропології, яка не лише дозволяє виділити загальноправові тенденції, визнати правове різноманіття, а й врахувати антропологічний дуалізм сучасного права: на Заході – з визначальною роллю прав і на Сході – з визначальною роллю обов'язків. У цьому зв'язку необхідно враховувати як специфічні риси національного правового розвитку України, так і її належність до євразійської цивілізації. Тому одним з проявів антропологічного принципу має стати розуміння громадянином єдності своїх прав та обов'язків, відповідне ставлення до реалізації того й іншого.

Сучасні вітчизняні дослідники характеризують правову культуру як таку, процес формування якої взаємопов'язаний з розвитком інших видів культури – передусім політичної, моральної та естетичної. Такий підхід цілком виправданий, оскільки в основі різних видів культури знаходяться одні й ті ж цінності, які отримують різну інтерпретацію. Водночас видається звуженням аналізувати роль та місце антропологічного принципу права в процесі формування правової культури лише на основі поділу її за носіями, коли правова культура особи відносно відокремлюється від загальної правової культури суспільства чи певних професійних груп. Деякі специфічні цінності тут можуть бути особливими, однак базові залишаються спільними. Як і А. Кравченко, ми погоджуємось з тим, що більш коректним видається співставлення антропологічного принципу з інституційним – коли в правовій культурі наголошується на функціях цінностей – стримуючій (інституційній) чи стимулюючій (людиномірній) [1, с. 115].

Ринкові відносини із фундаментальними цінностями в їх основі – конкуренцією та індивідуалізмом – спонукають людину до більш повної реалізації своїх

особистісних можливостей та до задоволення у зв'язку з цим широкого спектра власних потреб. Постає закономірне питання про взаємодію окультурених потреб особистості з правовою культурою суспільства. Саме в цій площині і відбувається коригування тих цінностей, які лежать в основі правової культури. Одним з факторів, що має гармонізувати сутнісні характеристики людини, і є реалізація антропологічного принципу в процесі формування правової культури під впливом правової освіти і виховання. Правова культура – опосередковуюча ланка між правовою дійсністю та правовою поведінкою особи. Від її рівня залежить поведінка людей у сфері права. В ній найповніше відображається якість правового життя суспільства, засвоєння правових цінностей, вироблених світовим та вітчизняним державно-правовим досвідом. При цьому слід виходити з того, що правова культура соціуму залежить, перш за все, від рівня правосвідомості населення, тобто того, наскільки глибоко засвоєні ним такі правові феномени, як цінність прав та свобод особистості, пріоритет особистих інтересів над державними тощо. У правовій культурі антропологічний принцип реалізується також через гармонізацію сутнісних протиріч людини, підняття вітального до рівня духовного, осоціалення природного. Правова культура має бути спрямована на захист прав особи, забезпечення здійснення суб'єктами своїх потреб, орієнтована на людину та її інтереси. Сутність правової культури у процесі формування правової демократичної державності розкривається через поведінку людини у сфері права, усвідомлення нею сутності права, необхідності його в суспільстві, переконанні в справедливості правових норм. Необхідність формування правової культури особистості, при якій повага до права та зако-

ну стає особистим переконанням кожної людини, потребує забезпечення не тільки зовні правомірної поведінки всіх членів суспільства, а й поведінки, заснованої на глибокому переконанні соціальної необхідності та корисності правових норм, упевненості в їх справедливості та цінності.

На підставі вищевикладеного, доходимо висновку, що правова антропологія є стимулятором правової культури суспільства. До основних напрямків впливу антропологічного принципу слід віднести: формування почуття права й законності в конкретній особі; опанування досягненнями логіко-правового мислення; удосконалення законодавства; забезпечення традицій і впровадження новачій у систему юридичної освіти. Успішна реалізація державної політики із формування правової культури населення передбачає, з одного боку, створення умов, необхідних для засвоєння кожним членом суспільства правових знань, а з іншого – диференціацію правової освіти з урахуванням різних соціальних груп. Звідси постає практичне завдання для України – пріоритетний розвиток правової культури через взаємовраховання інтересів та потреб людини й суспільства, їхня інтеграція, розробка системи пріоритетів та загальних цілей на основі принципів правової антропології.

Однак, незважаючи на активне декларування, рівень правової культури українського суспільства зазнає постійного падіння. Разом з тим, правова культура громадян є основою громадянського суспільства, яке, в свою чергу, є фундаментом правової, соціальної держави. Тому подальші наукові розвідки в напрямку дослідження впливу правової антропології на правову культуру і, – що найважливіше, – впровадження їх висновків в практику є актуальним питанням сьогодення.

Список використаної літератури

1. *Кравченко А. П.* Антропологічний принцип у філософії права : моногр. – Х., 2007. – 258 с.
2. *Бігун В. С.* Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві // Часопис КУП. – 2002. – № 2. – С. 15-20.
3. *Штурцев Ю. Ю.* Антропологія права як форма наукової діяльності // Проблеми філософії права. – 2006-2007. – Т. IV-V. – С. 193-197.
4. *Гудима Д.* До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 19-26.
5. *Нерсесянц В. С.* Філософія права. – М., Норма, 2005. – 342 с.
6. *Макаренко Л. О.* Правова культура як фактор реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / За заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 288-292.
7. *Карась А. Г.* Співвідношення понять «цінність права» і «правова культура» // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 86-92.
8. *Пріма Д.* Наукові підходи до трактування поняття «правова культура» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>
9. *Бачинський Т.* Правова культура: деякі сучасні підходи до її розуміння // Юридична Україна. – 2011. – № 8 (104). – С.16-20.
10. *Николаева Л. Н.* Формирование правовой культуры студентов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – теория и методика профессионального образования. – Смоленск, 2005. – 220 с.